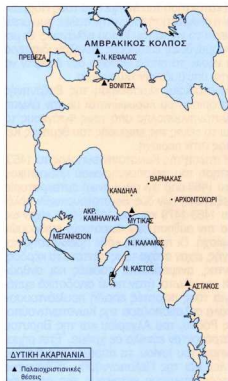

ΟΙ ΙΟΝΙΟΙ ΓΕΙΤΟΝΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Τα νησιά Κάλαμος και Καστός

Αφέντρα Γ. Μουτζάλη
Αρχαιολόγος

Το νησί Κάλαμος, η Κάρνος των αρχαίων γεωγράφων, βρίσκεται μεταξύ δυτικής Ακαρνανίας και Μεγανησίου, στα νοτιοανατολικά της Λευκάδος (χάρτης 1). Ο Στέφανος Βυζάντιος τον 6ο αιώνα αναφέρει σχετικά στα *Εθνικά*, το γεωγραφικό του λεξικό: «Κάρνος, νήσος Ἀκαρνανίας».

Ο Κάλαμος έχει περίμετρο 15 μιλίων, εμβαδόν 20,5 τετρ. χλμ. και μέγιστο υψόμετρο (Βουνί) 750 μ. Νοτιώς του Καλάμου βρίσκεται το νησί Καστός. Ο Καστός είναι ένα χαμηλό, πετρώδες και μακρόστενο νησί, που έχει 7,5 χλμ. μήκος, μέγιστο υψόμετρο 165 μ. και πλάτος περίπου 900 μέτρα. Βορείως του Καστού βρίσκονται τα ακατοίκητα νησίδα Προβάτι και Πρασσονήσι ή Μαγγελारीα (χάρτης 2).

Κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο στα νησιά Κάλαμος και Καστός υπήρχαν μικροί, αγροτικού τύπου οικισμοί, όπως έδειξε η συστηματική επιφανειακή έρευνα και τα κατά καιρούς ευρήματα των σωστικών ανασκαφών¹. Στο άρθρο που ακολουθεί επιχειρείται μια σύντομη καταγραφή των οικιστικών καταλοίπων, αρχαίων, βυζαντινών και νεότερων, σε συνάρτηση με τον γεωγραφικό τους περίγυρο και τα ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν άμεσα τις εξελίξεις στην περιοχή αυτή της ΒΔ Ελλάδος, όπου η βυζαντινή αυτοκρατορία, ως γνήσια κληρονόμος της ρωμαϊκής, ένωσε τα νησιά με τις πλησιόχωρες ακτές, σε μια πολιτική οικονομική και πολιτισμική ενότητα (χάρτης 3).

Χάρτης 1. Παράλια δυτική Ακαρνανία. Παλαιохριστιανικές θέσεις.

Χάρτης 2. Τα Ιόνια νησιά Κάλαμος και Καστός.

Χάρτης 3. Ο Γεωγραφικός Περίγυρος των νησιών Κάλαμος και Καστός.

Η ίδρυση το 14 π.Χ. της ρωμαϊκής αποικίας των Πατρών και της Νικόπολης της Ηπείρου το 30 π.Χ., στάθηκαν αποφασιστικοί παράγοντες για την οικονομική και πολιτική αποδυνάμωση της περιοχής της Αιτωλοακαρνανίας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο². Κυρίαρχη είναι στα χρόνια αυτά η «τών Αιτωλών και Ἀκαρνανών ἐρημία», όπως μας πληροφορεί ο Στράβων (8.8.1). Στα χρόνια που ακολουθούν, και ως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, η Ναυπάκτος φαίνεται ότι είναι το μοναδικό οργανωμένο αστικό κέντρο (πόλις) της περιοχής, γεγονός που οφείλεται στη γεωγραφική της θέση, στο ασφαλές λιμάνι της και –κυρίως– στη σύνδεσή της με την Πάτρα. Η διοικητική διαίρεση των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων δεν αλλάζει κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στα νησιά Κάλυμνος και Καστός εξακολουθούν να υπάρχουν μικροί, αγροτικοί οικισμοί και κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, οι οποίοι υπάγονταν διοικητικά και εκκλησιαστικά στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου (Epirus Vetus). Η επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου με πρωτεύουσα τη Νικόπολη, περιλάμβανε την περιοχή από τις εκβολές του Αχελώου ποταμού ως τα Κεραύνεια όρη, με ανατολικό όριο την κορυφογραμμή της Πίνδου και δυτικό (ή νότια νησιά Κέρκυρα, Ιθάκη και Λευκάδα (χάρτης 3). Στον *Συνεκδημο* του Ιεροκλέους, ένα κείμενο που συντάχθηκε στα χρόνια του Ιουστινιανού, μετράζ των ετών 527-528, αναγράφεται ως πόλις και η νήσος Ιθάκη (652.7). Η εκκλησία των νησιών εξαρτάται από τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, ο οποίος, ως βικάριος του πάπα, υπαγόταν αρχικά στην πνευματική εποπτεία του παπικού θρόνου της Ρώμης. Η γεωπολιτική σημασία των νησιών στα βυζαντινά χρόνια, όπως και κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής, εξαρτάται άμεσα από τον γεωγραφικό τους περίγυρο, καθώς αποτελούν μαζί με τις πλησιόχωρες ακτές οικονομική και πολιτισμική ενότητα (χάρτης 3).

Οικιστικές θέσεις πρωτοβυζαντινής περιόδου με παλαιοχριστιανικά ευρήματα εντοπίστηκαν, εκτός από τα εξεταζόμενα νησιά Κάλυμος και Καστός, στο κοντινό μικρονήσι Κέφαλος του νοτιοδυτικού Αμβρακικού, όπου υπήρχε οικισμός με δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές, αλλά και στην περιοχή της δυτικής Ακαρνανίας, όπως: στον Δρυμό Βονίτσης, όπου ανακαβλήθηκαν τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, στην Κανδήλα (αρχαία Αλυζία), στην παραθαλάσσια πόλη της Μύτικας, όπου σώζονται τα ερείπια της τρικλίτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Σοφίας και στον Αστακό³ (χάρτης 1). Το γεγονός αυτό πιστοποιεί ακόμη μια φορά ότι οι αρχαίοι οικισμοί επιζούν και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, στην ίδια σχεδόν θέση.

Εκτός από τη γενικότερη ιστορική συγκυρία, κεφαλαιώδους σημασίας γεγονότα, που επηρέασαν άμεσα τις εξελίξεις στα νησιά Κάλυμος και Καστός του Ιονίου Πελάγους, ήταν τα εξής:

1. Οι συνεχείς βανδαλικές και αραβικές επιδρομές του 5ου και 6ου αιώνα, που έπληξαν ιδιαίτερα τα Ιόνια νησιά και τις ακτές της Ηπείρου και της Πελοποννήσου (455 λεηλασία Κεφαλληνίας, 474 –επί Ζήνωνος– λεηλασία Ζακύνθου, τέλος 6ου αιώνα λεηλασία Κερκύρας).

2. Ο εποικισμός της Κεφαλληνίας με Μαρδαίτες, γνωστή χριστιανική φυλή του Λιβάνου, που είχε διαπρέψει στις συγκρούσεις με τους Αραβες,

στο διάστημα της πρώτης περιόδου της βασιλείας του Ιουστινιανού Β', δηλαδή στα 685-695.

3. Η ίδρυση, στα β' μισό του 8ου αιώνα, του ναυτικού θέματος Κεφαλληνίας με στόχο –κυρίως– την αντιμετώπιση της αραβικής περιατρικής δραστηριότητας στην περιοχή του Ιονίου. Τον γεωγραφικό χώρο του θέματος αποτελούσαν, όπως μας πληροφορεί ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο του *Περί Θεμάτων*: «Η Κεφαλληνία ... ομοίως δέ και η νήσος Ζάκυνθος ή τε Λευκάς και η Ιθάκη ή του Ὀδυσσέως πατρίς, και άλλα τινά νησίδια, και αὕτη ἡ Κέρκυρα ἡ τῶν Φαιάκων πόλις...».

4. Η κατάκτηση του Μπάρι από τους Νορμανδούς και η επικράτησή τους στην Ιταλία, που απείλησε άμεσα τα νησιά του Ιονίου πελάγους. Οι μεγάλες νορμανδικές επιδρομές έπληξαν ιδιαίτερα τα Ιόνια νησιά, τα οποία ωστόσο δεν έπαψαν να βρίσκονται υπό βυζαντινή κυριαρχία.

5. Η σταδιακή εξασθένιση της βυζαντινής Αυτοκρατορίας που κορυφώνεται με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, και το τέλος της επιρροής του θέματος Κεφαλληνίας στην περιοχή.

6. Η πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, η κατάκτηση του πελοποννησιακού ηπειρωτικού χώρου το 1460 από την οθωμανική αυτοκρατορία και η διεξαγωγή των δύο Βενετοτουρκικών πολέμων, του 1463-1479 και του 1499-1503, είχαν ως συνέπεια την αύξηση των πειατρικών επιδρομών στην περιοχή. Οι πειατρές κάθε προέλευσης και καταγωγής, είχαν στόχο τους πάντοτε το κέρδος, αρπάζοντας, ανεπιδοσίτως, σιδηρές και ανθρώπους. Οι αιχμάλωτοι ήταν πολύ αποδοτικό εμπόρευμα για τους πειατρές επειδή πουλιόντουσαν στα μεγάλα σκλαβοπάζαρη της Κωνσταντινούπολης, της Ρόδου, του Αλγερμού και της Βηρυτού και μετατρέπονταν εύκολα σε χρήμα. Ετσι ριμήζαν τα νησιά του Ιονίου, τα παράλια της δυτικής Ακαρνανίας και της Πελοποννήσου, πλήττοντας τους απροστάτευτους κατοίκους της περιοχής και προκαλώντας δημογραφικές, κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές αλλαγές –κυρίως– στο ελληνικό στοιχείο. Οι πειατρικές επιδρομές επέδρασαν ακόμη και στην πολεοδομική διαμόρφωση των νησιωτικών οικισμών⁴.

7. Ένα έτος μετά την έκδοση διαταγής του Podesta Ζακύνθου, ότι όποιος συνεννοείται με τους πειατρές θα τιμωρείται με εξόριση φυλάου, το 1521, οι κάτοικοι της Ιθάκης και της νήσου Κάλυμνος⁵ καταστράφηκαν από τις πειατρικές επιθέσεις που δέχτηκαν από τρεις τουρκικές φούστες⁶. Ύστερα από αυτό το πειατρικό περιστατικό οι περισσότεροι Κεφαλινοί καταφέρνουν στην Κεφαλληνία⁷.

8. Η κατάληψη της Κορώνης, της Πάτρας και του Ρίου το 1532 από τον οθωμανικό στόλο του Καρόλου Ε' και του Πάπα, με ναύαρχο τον Γενουάτη Andrea Doria, είχε δυσάρεστες συνέπειες για τον ελληνικό πληθυσμό του Ιονίου πελάγους και του Πατράικου κόλπου.

9. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου, στις 7 Οκτωβρίου του 1571, γνωστή και ως το Κοιμητημένο Κοιρτζουλιάρου, δηλαδή η μάχη των Εχινάδων⁸, και η νίκη των χριστιανικών δυνάμεων του Ιερού Συνασπισμού κατά των τουρκικών. Μετά τη ναυμαχία του 1571 η Ναυπάκτος έγινε φωλιά αλγερινών και μπαρμπάρων πειατρών.

10. Η Βενετοκρατία στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, δηλαδή στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας στα 1684-1699.

11. Η απονομή το έτος 1705, από τη Βενετία, του τίτλου του *conte* (κόμητος) στην οικογένεια Deladecima⁹ της Κεφαλληνίας με την προκοδό-τση της δεκατείας (1/10) των νησιών Κάλαμου και Καστού¹⁰. Μετά από 155 χρόνια, στις 29 Ιουνίου του 1860, το Πρωτοδικείο Ιθάκης κάνει δεκτές τις αγωγές των κατοίκων των νησιών κατά του κόμη Γερασίμου Δελλαδέσιμα (1852, 1854) και εκδίδει απόφαση απαλλαγής τους από την υποχρέωση καταβολής του φόρου της δεκάτης. Ο κόμης ασκεί έφεση κατά της απόφασης και αρχίζει η περίφημη δική «Κάλαμου και Καστών» ενώπιον του Ανωτάτου Συμβουλίου της Επτανήσου, τα Πρακτικά της οποίας εκδίδονται σε βιβλίο¹¹, και ο Δελλαδέσιμας επιμένει ότι: «Κατέχει το δικαίωμα της εισπράξεως του δεκάτου μέρους των εις τους δύο σκοπέλους(!) Κάλαμου και Καστών παραγομένων προϊόντων...».

12. Το 1764 ο πρώην μπεκτζής¹² του τουρκικού στρατού Γιάννος Βαρνακιώτης, χρησιμοποιώντας ως ορμητήριο τις βενετοκρατούμενες περιοχές Κάλαμου, Ιθάκης, Κεφαλληνίας και Βόνιτσας, επιτίθεται με τους άνδρες του στα χωριά του Δραγαμέστου (Αστακού), που ανήκαν στη Σουλτάνα, προκαλώντας σημαντικές ζημιές και την οργή της Ύψηλης Πύλης¹³. Στον ενοριακό ναό της Αγίας Τριάδος Κάλαμου σώζεται φορητή εικόνα του 1805, έργο «Σωτηρίου Αιτωλού», που σύμφωνα με γραπτή επιγραφή δώρισε στο ναό ο καπετάν Γεωργάκης Βαρνακιώτης του Νικολάου. Πρόκειται για μέλος της ίδιας οικογένειας.

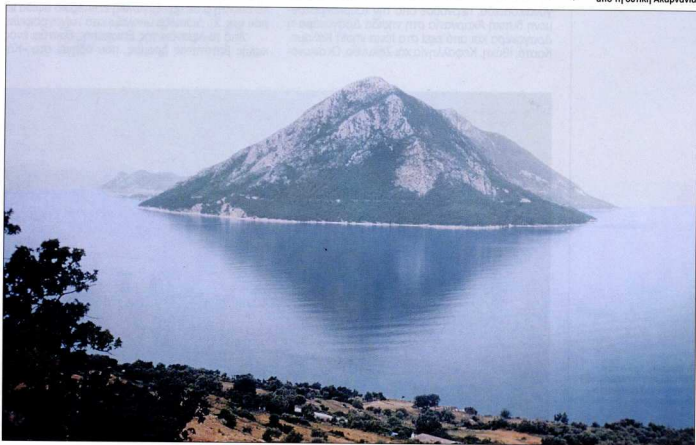
Το «Δραγαμέστο» επικοινωνεί ως τις μέρες μας από τη θάλασσα με τον Κάλαμο. Σύμφωνα με έναν πορτολάνο του 1714, που δημοσίευσε ο καθηγητής Armand Delatte¹⁴: «Από την 'Αγία Μαύρα ως το πόρτο Ταλαμών είναι μίλλια 10'· το πόρτο Ταλαμών έχει κάμποςα νησία, από το πόρτο Ταλαμών ως το Δραγαμέστο είναι μίλλια 5' και ύψηναινοντας αυτήν την στράτα, είναι ένα νησί και λέγουν τὸ ὁ Κάλαμος· και τὸ ἀφίνει δεξιὰ σου και ἔχει και νερό γλυκὺ· τὸ Δραγαμέστο είναι κόρφος και ὑπάγει τὸ γύρο μίλλια 10' και ἡ μπούκα του είναι πλατεία μίλλια 5'».

13. Η παραμονή του Λάμπρου Κατσώνη το 1791-1792 με πλοία του ρωσικού στόλου στον Κάλαμο, γίνεται αντικείμενο στενής παρακολούθησης από τον άγγλο πρόξενο Ζακύνθου Σπύρο Φορέστη, που ενημερώνει ανελλιπώς τους προϊσταμένους του. Οι Άγγλοι φοβούνται μήπως ο Λάμπρος Κατσώνης, που επανδρώνει τα πλοία του με αλβανικής προέλευσης ναύτες, ασκήσει πειρατεία στην περιοχή, αλλά οι φόβοι τους δεν επιβεβαιώνονται.

14. Μετά την υπογραφή της συνθήκης του Cambrormio, με διάταγμα της 7ης Νοεμβρίου 1797 τα Ιόνια νησιά αποτέλεσαν τρεις νομούς. Στο νομό Ιθάκης ανήκαν η Κεφαλονιά, η Ιθάκη, η Λευκάδα, το Μεγανήσι, ο Κάλαμος, ο Καστός, καθώς και οι περιοχές της Πρέβεζας και της Βόνιτσας. Το 1799 περιέπεσαν στην κατοχή του τσάρου της Ρωσίας, ο οποίος το 1807 τα απέδωσε στον Ναπολέοντα με τη συνθήκη του Tilsit. Μετά την πτώση του Ναπολέοντα, το 1815, περιήλθαν στην αγγλική κατοχή.

Στον Κάλαμο και στον Καστό βρήκαν καταφύ-

1. Το νησί Κάλαμος, Άποψη από τη δυτική Ακαρνανία.

2. Επισκοπή Καλάμου.
Ναύδριο Αγίου Μηνά.

γιο καταδιωκόμενοι «κλέφτες» και «αμαρτωλοί» από την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία, όπως οι Τζαβελλάτοι, ο Βαρνακιώτης, ο Λεπενιώτης αδελφός του Κατσάντη κ.ά. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 στα νησιά αυτά είχαν καταφύγει πολλές οικογένειες από την Ήπειρο και τη Δυτική Ελλάδα (όπως η οικογένεια του Γ. Καραϊσκάκη¹⁵), από την Πάτρα, όπως η οικογένεια των Βλαχοπαπαδοπούλων¹⁶, ο Ζαΐλης και ο Ανδρέας Λόντος¹⁷. Το κύμα των προσφύγων κατά την έκρηξη της Επανάστασης του 1821, κυρίως γυναικόπαιδα, περνούσε από την τουρκοκρατούμενη δυτική Ακαρνανία στη νησίδα Δραγονέρα ή Δραγονέρα και από εκεί στα Ιόνια νησιά Κάλαμο, Καστό, Ιθάκη, Κεφαλληνία και Ζάκυνθο. Οι οικονο-

μικά ασθενέστεροι απ' αυτούς τους πρόσφυγες εκδιώχθηκαν βάνουσα και με την απειλή των όπλων από το νησί Κάλαμος, που οι Άγγλοι το χρησιμοποίησαν ως στρατόπεδο συγκέντρωσης ελλήνων προσφύγων. Στο θλιβερό αυτό γεγονός αναφέρονται οι στίχοι του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη: «...διωγμέν' από τόν Κάλαμο, με τήν ψυχή τόν στόμα / χιλιάδες γυναικόπαιδα δέ βρίσκουν φούχτα χώμα / νά μείνουν άκυνήγητα... Κι ό Χάρος δεκατίζει...».

15. Το 1864, τα Ιόνια νησιά Κάλαμος και Καστός, ακολουθώντας τις τύχες Επτανήσου¹⁸, ενώνονται με την Ελλάδα.

Το νησί Κάλαμος (εικ. 1) έχει τρία χωριά, δηλαδή τρεις αυτόνομες οικιστικές μονάδες: 1) την Επισκοπή, σχεδόν απέναντι από το ακρωτήριο Καμηλαύκα περιοχής Μύτικα, με το μεγαλύτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, 2) τον Κάλαμο, το πιο πυκνοκατοικημένο, που είναι και έδρα του δήμου Καρνίων, και 3) το Κεφάλι, ερημιζόμενο και ακατοίκητο σήμερα χωριό. Η Επισκοπή οφείλει, πιθανότατα, το όνομά της στη γεωγραφική της θέση, που επισκοπεί και ελέγχει το θαλάσσιο πέρασμα προς τα λιμάνια της δυτικής Ακαρνανίας και το Μεγανήσι. Να υπήρχε εκεί έδρα επισκόπου, έστω και προσωρινή, φαίνεται, προς το παρόν τουλάχιστον, απίθανο, ούτε υπάρχει άλλωστε καμία γραπτή μαρτυρία γι' αυτό. Λείψανα του αρχαίου «πολιματός» της νήσου¹⁹, όπως ερείπια τειχών μιας οχύρωσης και κατόψεις σπιτιών εντοπίζονται στην πλαγιά ενός λόφου και ειδικότερα στην περιοχή του Αγίου Μηνά. Στο χώρο υπάρχουν διάσπαρτα αρχαία όστρακα. Ο Άγιος Μηνάς Επισκοπής είναι ένα δρομικό λιθόκτιστο και μονόχωρο ναύδριο μικρών διαστάσεων, άστεγο σήμερα, που ανατολικά απολήγει σε ημιεξαγωνική εξωτερικά αιθίδα ιερού (εικ. 2). Διασώζει υπολείμματα τοιχογραφιών.

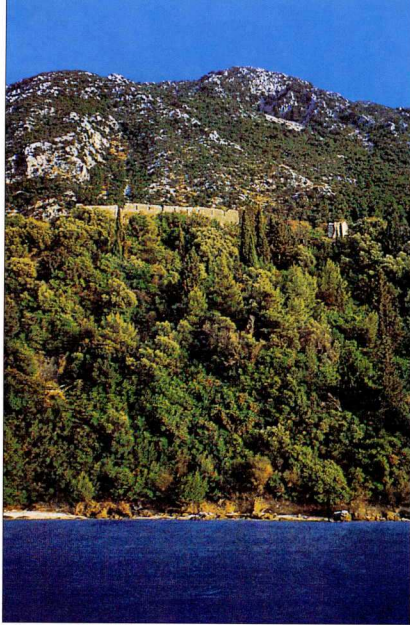
Από το λιμανάκι της Επισκοπής ξεκινάει ένας καλός βατότητας δρόμος, που οδηγεί στο «Κα-

3. Κάλαμος. Το Κάστρο.
Λεπτομέρεια της εξωτερικής
τοιχοποιίας. Διακρίνονται
οι πολέμιστρες.

στρο» και από κει, περνώντας μέσα από το όμορφο πευκόδασος, καταλήγει στην Πέρα Γετονιά του Καλάμου. Το Κάστρο (εικ. 4), που η Sylvia Benton αναφέρει το 1932 ως «καστρομοναστήριον»²⁰, βρίσκεται βορείως της Επισκοπής, είναι ορατό από τη θάλασσα και παρουσιάζει – σχεδόν – τετράγωνη κάτοψη με ισχυρούς κυκλικούς και τετράγωνους πύργους στις γωνίες του. Το εσωτερικό του είναι αρκετά εντυπωσιακό με τα διαδοχικά αιψιδώματα (εικ. 3, 5) που προστατεύουν τις πολεμίστρες. Πρόκειται για μίαν οχύρωση με καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα²¹, στην οποία διακρίνουμε ανεξαρτητοποίηση του εσωτερικού τμήματος του τείχους, που φέρει τα φορτία των πατωμάτων και του εξωτερικού τοίχου – περιβλήμα που φέρει μόνο το δικό του βάρος. Το σύστημα αυτό με τα τοξωτά ανακουφιστικά κενά μέσα στο πάχος της κατασκευής, ήταν πολύ διαδεδομένο στο Βυζάντιο, τόσο σε σημαντικές οχυρώσεις, όπως τα τείχη της Κωνσταντινούπολης (και συγκεκριμένα στο τμήμα τους ανάμεσα στο παλάτι του Πορφυρογέννητου και στον πύργο των ανέμων) αλλά και σε μικρότερης σημασίας οχυρά, που βρίσκονται στη σημερινή Αλγερία και Τυνησία και χρονολογούνται στον 6ο αιώνα, αλλά και στο τείχος της Ανδρούσης στην Πελοπόννησο, στη βόρεια πλευρά της Μονής Δαφνίου, στα τείχη της Νικόπολης, στο κάστρο της Αντιπάρου, κ.α. Η κατασκευή αυτή εξασφαλίζει οικονομία υλικού και προστατευμένο χώρο για κατάλυμα της φρουράς. Γύρω από το κάστρο απλώνεται ο ομώνυμος οικισμός που αναπτύχθηκε μεταξύ 18ου και 19ου αιώνα. Στέρνες, πηγάδια και φυσικές πηγές εξασφάλιζαν την ύδρευση του.

Ο μεταβυζαντινός, ξυλόστεγος ναός του Αγίου Νικολάου²² ήταν η ενοριακή του εκκλησία. Πρόκειται για ναό λιθόκτιστο, μονόχωρο, που ενσωματώνει στην τοιχοποιία του αρχαίο οικοδομικό υλικό. Οι οχυρώσεις των αρχαίων οικισμών εντοπίστηκαν στην ενδοχώρα, στη βορειοανατολι-

4. Κάλαμος. Το Κάστρο.
Άποψη από τη θάλασσα.

5. Το Κάστρο.
Διαδοχικά αιψιδώματα
στο εσωτερικό του.

κή πλευρά του νησιού, όπου τα τείχη, κτισμένα κατά το παλαιογικό σύστημα, καταλαμβάνουν ολόκληρη σχεδόν την κορυφή του λόφου. Σε ορισμένα σημεία, η εξωτερική περιμέτρος τους σώζεται σε ύψος περίπου δύο μέτρων. Στη θέση «Ξυλόκαστρο» (χάρτης 2) διατηρούνται τρεις τετράγωνες κάτοψης πύργοι, μια πύλη κι ένας –καλής διατήρησης– κυκλικός πύργος. Στο εσωτερικό διακρίνονται μια στέρα και θεμέλια διαφόρων οικοδομημάτων. Στα Ψηλίσματα, που βρίσκονται κάτω από το «Βουνί»²³ και το «Ξυλόκαστρο», και ειδικότερα στο χώρο που σηματοδοτούν και προσδιορίζουν τα Εωκλήσια της Αγίας Παρασκευής στη Σέλλα (Διάσello) και του Αγίου Γεωργίου, βρίσκονταν, μακριά από τη θάλασσα για ασφάλεια από τις συχνές πειρατικές επιδρομές, ο παλιός ανοχύρωτος οικισμός Καλάμου, τα «Χαλάσματα». Τα περισσότερα σπίτια του οικισμού αυτού ήταν «σύνκολα», με συνενωμένους και συνεχείς τους εξωτερικούς τους τοίχους και μικρά ανοίγματα. Αργότερα, στις αρχές του 19ου αιώνα ο οικισμός²⁴ κατεβαίνει δυναμικά προς την πλαγιά και τις ακτές και διαμορφώνονται τα Κελπισιώτικα, η Πέρα και η Πάνω Γεπονιά, το Κέντρο και ο Μώλος, με σκοπό την κάλυψη των αναγκών.

Περιτρέχοντας με το καϊκι το νησί, στη θέση Αϊ-Δονάτος, λίγο μετά το Ασπρογιάλι, βλέπει κανείς το ναύδριο του Αγίου Κωνσταντίνου (εικ. 6), που έχτισαν –σύμφωνα με την παράδοση– οι Τζαβελλαιοί. Το τοπωνύμιο «Αϊ-Δονάτος»²⁵, συνδέεται άμεσα με τον πρόγονο της Θεσπρωτίας Άγιο Δονάτο των παλαιοχριστιανικών χρόνων, η λατρεία του οποίου αναζητήθηκε τον 11ο αιώνα στην αρχική της κοίτη, το Γλυκί της Παλαιάς Ηπείρου (χάρτης 3). Δυτικά του χωριού Κάλαιος, γύρω από έναν ορμίσκο, διαμορφώνεται ανάμεσα στους παλαιούς βάλτους του Αϊ-Γιάννη και την ακτή, που σηματοδοτείται από τους τρεις ανεμόμυλους²⁶, ο παράλιος οικισμός της Αγραπιδιάς (εικ. 7). Ο οικισμός αυτός επαναδομείται συνεχώς

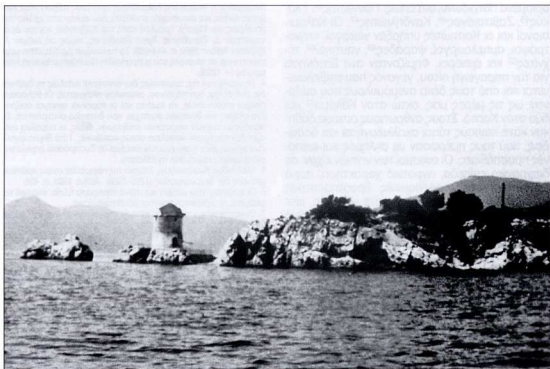
στον ίδιο χώρο και κατοικείται από την ύστερη νεολιθική εποχή ως τις μέρες μας.

Αναλυτικότερα, στην κορυφή της Μεγάλης Οξώπετρας²⁷ (εικ. 7), ενός απότομου βράχου που εξέχει περίπου 8 μ. από τη θάλασσα και βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την ακτή, κοντά στον ανεμόμυλο του Κοττά, η Sylvia Benton εντόπισε το 1932 έναν συλημένο κιβωτισόσημο τάφο και θραύσματα πύθου. Επίσης, στην άλλη μεριά του όρμου της Αγραπιδιάς, στον Κάβο, πριν από τους ανεμόμυλους του Κούνου και του Καπετάνιου, η Benton βρήκε ανάμεσα στις πέτρες ενός μαντρότοιχου στυβωμένη χειροποίητη κεραμική και όστρακα προερχόμενα από εξώστροφο λαϊμό αγγείου της ύστερης νεολιθικής περιόδου (ΥΕ 3000 π.Χ. περίπου), σοβαρή ένδειξη για την ύπαρξη οικισμού στην περιοχή κατά την περίοδο αυτή. Το 1975 βρέθηκαν, τυχαία, κατά τη διάρκεια οικοδομικών εργασιών, ερείπια ρωμαϊκού κτηρίου²⁸, ένα αέριο γυάλινο μυροδοχείο και λακωνικός στρωτήρας κέραμος. Στην ίδια περιοχή σώζεται και το μονόχωρο μεταβυζαντινό ναύδριο του Αϊ-Γιάννη με ημικυκλική αψίδα ιερού²⁹. Το Κεφάλι (χάρτης 2), ερημωμένο σήμερα και ακατοίκητο χωριό, βρίσκεται στο δυτικό άκρο του νησιού, πάνω από τον όρμο του Γερολιμνιά. Ο παλιός ανοχύρωτος οικισμός (το Πάνω Χωριό), ορατός και σήμερα από τη θάλασσα, είναι κτισμένος σε υψόμετρο 500 μ., κοντά στον χερσαίο δρόμο που συνδέει τον Κάλαιο με το Κεφάλι³⁰. Ο νέος οικισμός³¹ του Κάτω Χωριού διαμορφώθηκε κατά τον 19ο αιώνα, με άξονα τον όρμο του Γερολιμνιά, όπου οι δύο ανεμόμυλοι, και γύρω από μια επτανησιακού τύπου βασιλική, που τιμάται στο όνομα της Παναγίας και των Αγίων Αναργύρων³². Η Επισκοπή συνδέεται με τον Κάλαιο και το Κεφάλι με χερσαίο δρόμο, αλλά η θαλάσσια επικοινωνία είναι συντομότερη και ευκολότερη.

Ο Καστός (χάρτης 1) είναι ένα χαμηλό, πετρώδες και μακρόστενο νησί, νοτίως του Καλά-

6. Κάλαιος. Ναύδριο Αγίου Κωνσταντίνου στη θέση Αϊ-Δονάτος.

7. Κάλαμος, Αγραπιά.
Οι Οξύνετρες και ο
ανεμόμυλος του Κοττά.

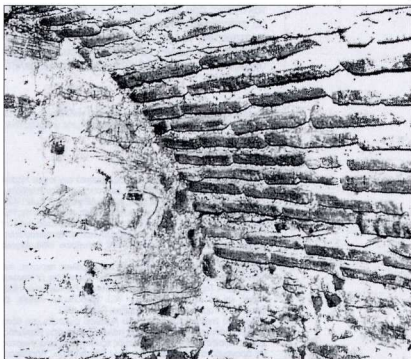
μου. Ο παλιός οικισμός βρισκόταν πάνω από το ξακλήσι του Αγίου Αιμιλιανού, σε υψόμετρο 155 μ., στο ψηλότερο σημείο του νησιού. Στην ανατολική πλευρά του έχει ένα απάνεμο μικρό λιμάνι, πάνω απ' το οποίο απλώνεται ο νέος οικισμός, που άρχισε να διαμορφώνεται τον 19ο αιώνα. Στη δυτική πλευρά του νησιού υπάρχει και δεύτερο, μεγαλύτερο φυσικό λιμάνι, μέσα στον όρμο Σαρακήνικο³³, τοπωνύμιο βυζαντινό, που οφείλεται ασφαλώς στη δράση σαρακήνιων αράβων πειρατών. Βυζαντινό είναι και το τοπωνύμιο Βίγλα³⁴, που αναφέρεται σε θέση ευρισκόμενη πάνω από τον όρμο Σαρακήνικο, με άμεση οπτική επαφή του θαλάσσιου δρόμου που οδηγεί προς την Ιθάκη (χάρτης 2, 3).

Στο δυτικό τμήμα του νησιού, στο λεγόμενο «ποδόρι του Καστού», κοντά στη Βίγλα, υπάρχει και η «Τουρκόβιγλα»³⁵, τοπωνύμιο που πιθανότατα σχετίζεται με τη δράση τούρκων πειρατών.

Στον Καστό εντοπίστηκαν ευρήματα υστεροελληνιστικών³⁶, ρωμαϊκών³⁷ και πρωτοβυζαντινών χρόνων³⁸. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο καμαροσκεπαστοί τάφοι των πρώιμων χριστιανικών χρόνων³⁹, που οι ντόπιοι αποκαλούν «κοιμητήρια». Ο πρώτος βρέθηκε στο κέντρο του υπογείου της εκκλησίας του Αι-Γιάννη⁴⁰ (εικ. 8), μιας επτανησιακού τύπου βασιλικής, και ο δεύτερος δέκα μέτρα νοτιότερα. Η ύπαρξη των τάφων αυτών⁴¹ καθώς και η μεγάλη ημικυκλική αιθίδα του Αι-Γιάννη, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι, ενδεχομένως, κτίστηκε στη θέση παλαιότερου, πιθανότατα, παλαιοχριστιανικού ναού. Παλαιοχριστιανικές βασιλικές άλλωστε έχουν βρεθεί και σε άλλα μικρά νησιά του Ιονίου, όπως στον Κέφαλο του νοτιοδυτικού Αμβρακικού οι βασιλικές του Αγίου Στεφάνου και της Αγίας Μαρίνας⁴² στους Πλεούς, καθώς και η παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Νικολάου, στο νησάκι που βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της Ζακύνθου, στην είσοδο ενός όρμου⁴³.

Η συνεξέταση των οικιστικών καταλοίπων, αρχαίων, βυζαντινών και νεότερων, στο επίπεδο μιας ανθρωπογεωγραφίας του παρελθόντος, μπορεί ίσως, να δείξει την πραγματική φύση της συνέχειας από την αρχαιότητα. Πολλοί από τους κατοίκους του Καλάμου και του Καστού, όπως και οι παλαιότεροι πρόγονοί τους, προέρχονται από την Ήπειρο, τη δυτική Ακαρνανία, τη Λευκάδα, την Ιθάκη και την Κεφαλληνία, περιοχές που σε διαχρονικό επίπεδο αποτελούσαν τον γεωπολιτικό τους περίγυρο (χάρτης 3). Ενδεικτικά αναφέρει

8. Καστός.
Παλαιοχριστιανικός
καμαρωτός τάφος
στο υπόγειο του Αι-Γιάννη.

ορισμένα περιδωνυμικά όπως: Γιαννιώτης⁴⁴, Γλυκίος⁴⁵, Ζαφειτάνος⁴⁶, Κανδηλιώτης⁴⁷. Οι Κалаμι-σσανοί και οι Κασσιώτες υπήρξαν γεωργοί, κτηνο-τρόφοι, αμπελουργοί, ψαράδες⁴⁸, ναυτικοί⁴⁹, τε-χνίτες⁵⁰ και έμποροι. Θήμουνταν στα Επτάνησα για την παραγωγή σιτηρών, γεγονός που επιβεβαιώ-νεται και από τους δέκα ανεμώμλους που σώζο-νται ως τις μέρες μας, ακτίς στον Κάλαμο⁵¹ και δύο στον Καστό. Στους ανθρώπους αυτούς δόθη-καν κατά καιρούς τόποι ακαλλιεργήτοι και δασώ-δεις, που τους ημέρωσαν με σκληρές και επίπο-νες προσπάθειες. Οι οικισμοί των νησιών είχαν, σε διαχρονικό επίπεδο, αγροτικό χαρακτήρα, παρά τις εξωαγροτικές οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων τους που ήταν είτε ναυτικές, είτε εμπορικές. Κάτι που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτέρως είναι ότι οι περισσότερες ερμηνείσεις μικρών οικι-σμών, όπως στο Κεράφι (Άνω και Κάτω Χωριό), στον Παλιό Κάλαμο, στο Κάστρο, στον Παλιό Κα-στό, έγιναν σε συνθήκες δημογραφικής ανάπτυ-ξης και όχι κάμψης.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τα όσα αναφέρθηκαν πάνω μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπε-ράσμα ότι τα Ιόνια Νησιά Κάλαμος και Καστός, δεν ερμηνώθηκαν ποτέ⁵², εξαιτίας –κυρίως– της γεωγραφικής τους θέσης και της σπουδαιότητας του θαλασσίου δρόμου ο οποίος συνδεει την Ιτα-λία με το Ιόνιο Πέλαγος, και τα παράλια της Ηπεί-ρου με τη Δυτική Ακκρανία, τα Επτάνησα και τις πελοποννησιακές ακτές (χάρτης 3). Στα μικρονή-σια αυτά η συνεχής ανθρώπινη παρουσία και δρα-στηριότητα διαπιστώνεται από κατάλοιπα που χρονολογούνται στην κλασική, ελληνιστική, ρω-μαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο. Η πρωιμότερη κατοίκηση τους ανάγεται στη νεολιθική εποχή. Η ιδιαίτερη σημασία τους για τη ναυσιπλοία, η σύν-δεσή τους με τις γειτονικές ακτές και η ιστορική συγκυρία ημερωμήγησης τις προϋποθέσει για την ανάπτυξη αγροτικού τύπου οικισμών, άλλοτε πα-ράκτιων και άλλοτε μεσόγειων της ενδοχώρας⁵³, οι οποίοι ωστόσο επέζησαν παρά τις βαρβαρικές, πειρατικές και άλλες εχθρικές επιδρομές και κα-τακτήσεις, που κατά καιρούς τα έπληξαν. Χρήσι-μα στοιχεία για την έρευνα θα αποδώσει, τέλος, η συστηματική μελέτη των παλαιών –ερημωμένων σήμε-ρα– οικισμών⁵⁴ των νησιών, που διασώζουν σχεδόν ανέπαφα πολλά κατάλοιπα του παρελθό-ντος τους⁵⁵.

Αερωμέντα στη μνήμη των γονιών μου, που γεννήθηκαν στον Κά-λαμο και θεωρούσαν τον τόπο τους προέκταση της υπαρχής τους.

Σημειώσεις

1. Αλέγρης Γ. Μουτζής, «Ιστοριογεωγραφικά των Ιονίων Νήσων Κάλாமος και Καστός», Πρακτικά ΕΤ Διεθνούς Πανελλήνιας Συνεδρίου Ζακύνθου, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, τόμ. 3, Αθήνα 2002, σ. 421-438.
2. Για την περιγραφή της Αττικής και Ακκρανίας στα χρόνια της Ρω-μαϊκρατίας, βλ. Μ. Πετρόπουλος, «Η Αττικοακρανία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνε-δρίου Αττικοακρανίας, Αγρίνιο, 21-23 Οκτωβρίου 1998, Αγρίνιο 1991, σ. 83-125.
3. Επίσης, για την αρχαία τοπονομασία της παρόλης περιοχής της δυτικής Ακκρανίας, βλ. W.M. Murray, *The Coastal Sites Of Western Akarnania. A Topographical - Historical Survey*, Pennsylvania 1982, καθώς και το κλασικό έργο του W.J. Woodhouse, *Aetolia, its Geography, Topography and Antiquities*, London 1897.
4. Λείψανα της αρχαίας πόλης του Αστακού σώκονται στη θέση Γράβες, όπου και τα ερείπια μιας πολυαπορριπτικής Βασιλείας. Στις μεταγενέστερες πηγές ο οικισμός του Αστακού είναι γνωστός ως Δραγαμίστο ή Δραγαμίστος. Στον Βίο του Αγίου Βαρθολο-μίου, αναφέρεται η Αλωση της Νικοπόλεως από τους σαρακηνούς πε-ραιτέρω καθώς και ανεπιτυχείς επελάσεις που έγιναν στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Τρανήλη, Γραβιανού και της Αμύνης, του αυτο-κράτορα Δ. Ζουσιθίου, Άγιος Βαρθολομίου, τέρως ως μέλην Κ. Αμύντου, Αθήνα 1960, σ. 444-453. Το τοπωνύμιο Δραγαμίστο αρ-μωρείται και σε επιστολή του μητροπολίτη Ναυπλίου Ιωάννη Απο-κικού (+ 1233).
4. Το φαινόμενο της πειρατείας δεν ανέστειλε εντελώς τη διαδρα-μιά ανάπτυξης του παλαιού, οικιστικού πλέγματος. Οι θαλάσσιοι δρόμοι επικοινωνίας, τα λιμάνια και οι παράλια οικισμοί ορίζον-ται ένα πλήρες και δυναμικό σύστημα, που δύσκολα ανατρέπεται. Σε περιόδους συχνών πειρατικών επιδρομών, όμως, οι παράλια οικι-σμοί δεν παρέχουν ασφάλεια στους κατοίκους. Τότε δημιουργού-νται οχυρωμένοι ή ανοχύρωτοι οικισμοί σε δυσπρόσιτα σημεία της ενδοχώρας, μακριά από τη θάλασσα.
5. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκκρατίας* (1390-1539), Αθήνα 1985, σ. 426.
6. Οι φουρτές ήταν μακριά και στενά ισσορόφα πλοία, ελαφρά και ευέλικτα, που διέθεταν πάντοτε βοηθητικά πανιά.
7. Οι κάτοικοι των παλαιών και των νησιωτικών περιοχών ζούσαν με τον συνεχή φόβο της πειρατικής επιδρομής. Οι συχνές αρπαγές των νησιωτικών κυρίως πληθυσμών προκάλεσαν δημογραφική κάμψη του ελληνικού στοιχείου και ερήμωση διώες των μικρών και απομακρυσμένων νησιών. Ο Κηλλάκος, ο ερμηνεύσεως και ο με-ταστάσεις, μελών η μηδέναν την παραγωγικότητα των περι-χώρων και ανάγκη των Βενετών να εφαρμόσουν προγράμματα οικισμού των νησιών με τη μεταφορά και εγκατάσταση νέων καλλιεργητών της γης.
8. Οι Εγνακές νησοί ονομαζόταν από τους Διτικούς *Cuzcoia*.
9. Χρύσα Μακρέζου, *ΙΕΕ*, 1, 215-229, 223. Για τη θέση των αδελ-φών Αγγελίου και Θωμά Δελλοδέστα, Α.Π. Αργοντιδής, *Η Βενετο-κρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699)*, Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού και της Αττικοακρανίας, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 16-17, 24-25, 34-36, 39 και 43. Οσες φορές η βενετική πο-λεμία παραγούσε φεύδα, το έκανε για να εκφράσει την εννοία της η γα να ανταμείψει τις υπηρεσίες των υπηκόων της.
10. Πρόκειται για τον βαρβατό φόρο της δεκάτης που η εισπράξη του ήταν σε πολλές περιπτώσεις οδυνητή.
11. Ι. Σκαλτσούνη, *Η δική Κάλாமος και Καστών*, Κέρκυρα 1861.
12. Μπεκίτης (ο): βοηθητικός καλύτερος αξιωματικός του οθωμ-ανικού στρατού. Μπεκίτζης ονομαζόταν οι ένστολοι Έλληνες που υπηρετούσαν στην τουρκική διοίκηση.
13. Α. Αργοντιδής, *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 28.
14. A. Delatte, *Les Portulans Grècs, Liège* / Paris 1947, σ. 208. Οι πορτολάνοι ήταν χειρόγραφοι ή έντυποι βιβλία με τοπογραφικές οδηγίες για τους ναυτιλούμενους του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα, τα οποία βασίστηκαν –κυρίως– σε ιταλικά πρότυπα.
15. Η αλφύρα του Γ. Καραϊσκάκη πέθανε το έτος 1826 στην Επισκοπή Κάλαμου, όπου και τάφηκε.
16. Κ.Ν. Τρακοταμύλης, *Το αρχαίο των Βλαχαιοαπόδοντων των Πατρών (1720-1905)*, Πάτρα 1983, σ. 72 λ. με αριθμό 1044, όπου φαίνεται ότι η πατρική οικογένεια των Βλαχαιοαπόδοντων είχε κατοικήσει στον Κάλαμο.
17. Στις αρχές Δεκεμβρίου 1825 ο Ανδρέας Λόντος και ο Ζαΐμης αναζητούν καταφύγιο στον Κάλαμο, D. Dakin, *The Greek Struggle for Independence (1821-1833)*, London 1973 και ελληνική με-τάφραση, ΜΙΕΤ Αθήνα 1983, 1989, σ. 168.
18. Δ. Ζακυνθινός, Α. Ιστορικά τόξα της Επτανήσου και η διαμόρ-φωση του επτανησιακού πολιτισμού, Αθήνα 1965.
19. Το πιο σημαντικό άρθρο που γράφτηκε προπολεμικά για τον Κάλαμο και τον Καστό ήταν η έκθεση των παρατηρήσεων της επιτρο-πείας έρευνας και περιήγησης, που πραγματοποιήσε στα νησιά κατά τα έτη 1931-1932 η ανθρωπολόγος Sylvia Benton, «The Ionian Islands», *BSA* 31 (1934), Για τον Κάλαμο, βλ. σ. 233-234.
20. Benton, *op. cit.*, σ. 233. Δ. Κωνσταντίνος, «Επισκοπή Κάλαμου», *Αδ* 34 (1979), Β1 Χρονικά, σ. 272-273, σελ. 1 και πλ. 114α, 114β.
21. Για το κάστρο του Κάλαμου Μ. Φίλιπ-Αποστόλου, *Το κάστρο της Αντιπόρρας, συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978, και σ. 17. Ε. Λαυνίτης, *Η Βενε-τοκρατία στα Επτάνησα*, Αθήνα 1981, σ. 31.
22. Τα ναύαρχα και τα εμψλωμένα αποτελούν αφορώ στοιχεία για τη μελέτη της οικιστικής ιστορίας ενός τόπου, αφού κατά κανόνα έχουν μεγαλυτέρη διάρκεια ζωής από τον οικισμό που τα δημιούρ-γησε.
23. Το Βουλί είναι η ψηλότερη βουνοκορφή του νησιού Κάλαμος, με υψόμετρο 750 μ.
24. Τα πιο παλιά μέληστοια σπάτια του κεντρικού οικιστικού πλέγματος του Κάλαμου, έργα ημερωμένων μαρτυρών, ήταν η συνεχόμενη ο-κία των αδελφών Γεωργίου και Παναγιώτη Καρβούνη, σπέναντι από το δημοτικό σχολείο, με ενταξιομένη επιγραφή 1826, και η ανακαινισμένη σήμερα οικία Γιαννοπούλου ή Φιλισκή, σπέναντι από τα παλιά γραφεία της κοινότητας, χρονολογούμενη με επιγραφή στήλης στο 1826.
25. Α. Κολήνη, *Αγιοανακή και μυθολογία ως Άγιον Δονάτον Ευριό-ς, Μνήμη Σουλίου*, τόμ. 2, Αθήνα 1973, σ. 280 κ.ε.

26. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ενα πρόβλημα ιστορικής γεωγραφίας της μεσαιωνικής Ηπείρου: Ιωάννινα - Εύροια - Νέα Εύροια», *Σύμμεικτα* 9 (1994), *Μηνιά* Δ. Α. Ζαχαριάν, τόμ. 2, σ. 309-328.
26. Πρόκειται για τους αναμειγμένους του Κοττά, πίσω από τις Οξείες, του Κούλου και του Καπέτσου, στον «Κόρσο».
27. Η ίδια σελίδα στην Μεγάλη Οξεία του υπέρβαρο και Μικρή. Αυτοί οι δύο σπηλιές βράχοι, που εξέχουν από τη θάλασσα και βρίσκονται σε μακριά απόσταση από την ακτή της Αγραπιδίας, αποκαλούνται από τους ντόπιους «Αξμπερρε».
28. Η Ανδρόν, «Κάλαμος», ΑΔ 34 (1979), Β1 Χρονικά, σ. 269.
29. Δ. Κωνσταντίνος, «Άγιος Ιωάννης Καλάμου», ΑΔ 34 (1979), Β1 Χρονικά, σ. 272, πιν. 114γ.
30. Στο μέσον σχεδόν του χωματόδρομου που οδηγεί από τον Κάλιο στο Κεράλι, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γερασίμου. Πρόκειται για μια λιθόκτιστη και μονόκλινη επτανησική τύπου βασιλική, στην οποία φιλοεστίασε και το παλιό εγγλετικό τέμπλο της Αγίας Τριάδας Καλάμου. Το πλάγιο των κατακόρυγων μονοκλίτων της ενδοχώρου του Καλάμου συμπίπτει με τις πορείες των παλαιών της εποχής τους μετακινήσεων για ταυτοχρόνως εξοπλισμένη την πρόσβαση στα χωριά, τα αμείντα και τα βοσκοτόπια. Τέτοιες δραμιο-μονοκλίτες οδηγούνται στο ύψωμα «Κοιράκος» στη βουνοκορυφή του Αι-Λιά (υψόμετρο 500 μ.) στο Πετρί, στο μεγάλο Κοιράκι, στη Σέλλα, στους Πεύκους κ.α. Στα μονοκλίνα αυτά, πορεύονται κανείς με τα πόδια και με υποδήματα, κυρίως με τα πόδια.
31. Η Βεντολί φαίνεται ότι έγινε αρκετές ημέρες στο Κεράλι, φανερώθηκε κάποια καταστροφή, ταυτοχρόνως λοιπόν ότι το 1931-1932, συντονισμένοι οι δύο οικισμοί και πολλοί κάτοικοι είχαν δύο σπηλιές, ένα στο Πάνω Χωριό και ένα στο Κάτω. Ο παλαιότερος οικισμός του Πάνω Χωριού βρίσκεται μακριά από τη θάλασσα και είχε πλημμελή υδρεύση.
32. Στο ναό της Παναγίας στο Κεράλι, ο συνάδελφος Δ. Κωνσταντίνος κατηγορεί το 1979 από εκείνες, από τις οποίες ο τριας του 18ου αι., και δύο αργερινά, του μοναχού Νικοδήμου, των ετών 1840 και 1852, ΑΔ 34 (1979), Β1 Χρονικά, σ. 272-274.
33. Ζαχαριάν υπάρχει και στην περιοχή της Νότιας Ιθάκης, στη Μήλο, κοντά στον Τριβοσάλο, καθώς και οικισμός Ζαχαριάνο κοντά στην πόλη της Ζακύνθου. Στη Γαυδο, Ζαχαριάνο ονομάζεται οικισμός και μεγάλος όγκος της Βόρεια ακτής του νησιού, το οποίο τον 7ο αιώνα μ.Χ. η Γαυδο, υπήρξε άσπρη από τους πειρατές. Στη Σέλλα, απέναντι από το λιμάνι «Τρεις Μπούκες», βρίσκεται το νησί Ζαχαριάνο. Επίσης, Ζαχαριάνο λέγεται όρος στη νότια ακτή της Ελαφονήσου, αλλά και οικισμός της Πάρου. Υπάρχουν ακόμη: Το Ακρωτήριο Σαρακίνα στη νότια ακτή της Κρήτης, στο νομό Ηρακλείου, το Ζαχαριάνοκαστρο Κύμης, η Ζαχαριάνο, βυζαντινή ναυτοπλοκή των Λαίων κ.α. Βλ. *Γεωγραφικοί Αρχειοί Ελλήνων Τοπωνυμίων*, τόμ. 3 (Ο-Ω), εκδ. ΓΥΕ, Αθήνα 1983, σ. 258.
34. Οι βίλνες ήταν κύριοι-παρτηρηγία, αποκλειστικά επιφυλάκτες σε περίπτωση κορύφωσης, από όπου οι φρουροί-βιγλάτορες παρακολουθούσαν την κίνηση στο πέλαγος και, όταν έβλεπαν να πλησιάζει πλοίο περσιτικό ή εχθρικό, ειδοποιούσαν τους κατοίκους της υπαίθρου με φωνές και καμπάνες, για να λάβουν τα μέτρα τους. Υπήρχαν Μερόβιγες και Νυχτοβίγες. Καθ' Ημέρα και Παράκληση Καθ' Ημέρα, τοπωνύμια νησιού Σαλαμίνας. Το τοπωνύμιο Βίγλα συναντάται στο νησί Υδρα, Άνδρο, Αστυπάλαια, Ιθάκη, Σέκινο. Επίσης, «Βίγλες» στην Πάρο και την Αμοργό, Βιγλατούρα στη Σχοινούσσα κ.α. Το 1571 στην Κεραλλήνη, μετά την επιδρομή του Ουσεύλτα, ολοκληρώθηκε η ανέγερση 126 πυργών-ορειών σε διάφορα σημεία του νησιού, με στόχο τον έγκαιρο εντοπισμό των περσιτικών πλοίων.
35. Τοποθεσία «Τουρκοβίγλα» υπάρχει και στο χωριό Κιόν Ιθάκης. Επίσης «Τουρκοβίγλα» στα Κύθηρα και στην Αστυπάλαια.
36. Κοντά στο ναό του Αγίου Ιωάννη Κατού, ο Ηλίας Ανδρόν αναφέρει ότι εντόπισε οστράκα προερχόμενα από υποπερσική-νησιτική αρχαία, ΑΔ 34 (1979), Β1 Χρονικά, σ. 269.
37. Βεντολί, *ό.π.*, σ. 234.
38. Κωνσταντίνος, *ό.π.*, σ. 274, πιν. 114δ.
39. Κωνσταντίνος, «Επικρατικές και οικιστικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26 (1984), σ. 123-126.
40. Ο Άγιος Ιωάννης Καλάμου, μια ανακαινισμένη επτανησική τύπου βασιλική, με Ουρανία του Σπύριου Γαζή και εκκλησιαστική ζωγραφική επηρεασμένη από βενετικάνα πρότυπα, είναι η εννοιακή εκκλησία του χωριού.
41. Για τον τύπο των τώμων του Κατού, Δ. Πάλλας, «Οι Χριστιανικοί καμαροτύποι τάφοι», *ΑΕ* (1937), Γ, σ. 847-865.
42. Π. Βοκοτόπουλος, «Παλαιохριστιανική βασιλική Αγίας Μαρίας Παύλου», ΑΔ 22 (1977), Χρονικά, σ. 374-375, πιν. 280 α-β.
43. Ιωάννα Στουφτή-Παυλίδου, «Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί της Σέκας: μια σύγχρονη παλαιохριστιανική βασιλική», *ΔΜΕ* περ. Δ, τόμ. 14 (1987-1988), σ. 267-276.
44. Από τα Ιωάννινα.
45. Από τη Γλυκή, Παλαιά Ευρώπη Ηπείρου. Κ.Δ. Μέρτζου, «Η οικονομία των Γλυκών ή Γλυκίων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10 (1935), σ. 1-186 και *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936), σ. 295-341.
46. Από τη Ζάφρα, δηλαδή το Αργοντοχώρι Ακαρνανίας.
47. Από τη γειτονική Κανδήλα Ακαρνανίας.

48. Από τη μεσοβυζαντινή και τη υποβυζαντινή περίοδο, αλλά και πολύ παλαιότερα, στα νησιά και τις παραβόλους περιοχές, το φάσμα αποτελούσε κύρια πηγή τροφής και εσόδων. Α. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge University Press, ελληνική έκδοση: ΜΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 259.
49. Οι ναυτικοί των νησιών υπήρξαν κατά κύριο λόγο ελεύθεροι αλλά και χύματα περσιτικές. Παράλληλα, όμως, η σύνδεση τους με τη θάλασσα τους έδινε σε ενεργή επαφή με ανθρώπους, ιδέες, νοτιοπορείες και εμπορεύματα των παρόντων περιοχών της Ηπείρου, Ακαρνανίας, Πελοποννήσου, των νησιών Ιθάκης, Λευκάδας, Κεφαλονιάς, Ζακύνθου, αλλά και της Ιταλίας.
50. Ναυπηγική μακρύν πλοίων, έμπειροι, μελάνιδες και οικοδόμοι.
51. Μουτζίλ, *ό.π.*, σ. 437, σμ. 87 και 86.
52. Κατά περιόδους σημειώθηκε μετατόπιση μερικών οικισμών τόσο του Καλάμου όσο και του Κατού, αλλά τα νησιά δεν ερημώθηκαν ποτέ εντελώς. Υπήρξαν εποχές που ο πληθυσμός τους μειώθηκε σημαντικά - εξαιτίας κυρίως της περσιτικής - και άλλες, όπως οι παραμονές της έκρηξης της Επανάστασης του 1821, που δέχθηκαν μεγάλο μέρος προσηλύτων. Η άποψη του Κ. Μπών (Η συνβολή της Ιθάκης και του Καλάμου ως των υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνα του έθνους), *Πρακτικά Γ' Πανεπιστημίου Συνεδρίου*, 22-29 Σεπτεμβρίου 1965, τόμ. 1, Αθήνα 1967, σ. 243), ότι στα νησιά από 1800 είχαν καταφέρει 50.000 πρόσφυγες, είναι τουλάχιστον υπερβολική.
53. Η *Holland* (Γαβιά στα Ιόνια νησιά, *Ηπειρος, Αίθρια* (1812-1813), Αθήνα 1989, σ. 36) αναφέρει ότι κατά τη στη 1812-1813 ο πληθυσμός της Ιθάκης υπολογίστηκε γύρω στα 7.000 ή 8.000 σ. υπερκαταβόρτους σε αυτή την εκτίμηση των κατοίκων του Καλάμου και άλλων μακρύν νησιών κοντά στην ανατολική ακτή. Καί η εκτίμηση του Holland έχει όμως κάποια δόση υπερβολής, δεδομένου ότι την ίδια περίοδο ο πληθυσμός της πόλης των Πατρών υπολογίστηκε γύρω στα 8.000 κατοίκους.
54. Η δυσφορία ενδοχώρα του Καλάμου, το ακατάπητο σήμερα πίσω μέρος του νησιού, που ορίζεται από τα ακρωτήρια Τριβοσάλο και Κεράλι, καθώς και η περιοχή γύρω από τον ορμητικό Βαθύ Λιμάνι παραμένουν ακόμη terra incognita για την έρευνα.
55. Η αλλαγή νοτιοπορείας και συνθηκών διαβίωσης, δυσκολία της δημιουργίας σύγχρονων οικισμών, που με τις επεκτάσεις τους και της ανθρώπινες νέων κτηνών σε θέσεις παλαιότερες, καταργώντας την ιστορική μνήμη του χωριού και την παραδοσιακή συνθήκη του.
56. Οι εκδόσεις 4 και 6 προέρχονται από το βιβλίο της Άλβας, *Εξέλιξη Πληθυσμού Μακρύνων της Ελλάδας*, εκδ. Αστέριας, Αθήνα 2000, σ. 227-228, η εικόνα 2 από το φωτογραφικό αρχείο της 8ης Επεριείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, και η εικόνα 8 οφείλεται στον βυζαντινό του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, φίλο Δημήτρη Κωνσταντίνου.

The Ionian Neighbors of Western Akarnania: The Kalamos and Kastos Islands

Aphendra G. Moutzali

Episkopi, one of the three villages of Kalamos, presents a special archaeological interest. Remnants of the ancient town of the island have been preserved in the area of Hagios Minas, while Kastro, a fortress of military character with an earlier phase dating from the Early Byzantine period, is visible from the sea, as it stands north of Episkopi. Fortification remains of the ancient settlements of Kalamos have been located in the northeast side of the island at the sites Xylakastro, Zygos and Helenika. The old unfortified settlement Kalamos was erected below the highest mountain top of the island, Vouni, and far from the sea, in order its inhabitants to be safeguarded against the pirates.

Kastos is a low, oblong, stony island, north of Kalamos. Its old settlement was lying higher than the small church of Saint Amilianos, in an altitude of 155 m, while its new one started taking shape in the nineteenth century, close to the harbor. A second, natural harbor formed in the Sarkiniko Bay, in the west side of the island. Items dating from the Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine era have been surveyed on Kastos. The two islands Kalamos and Kastos have never been devastated and present a regular and continuous habitation from the Late Neolithic to our time. This fact is mainly due to their geographic position and to the importance of the sea-route, in which they are located, connecting Italy with the Ionian Sea and the coast of Epirus with Western Akarnania, the Ionian Islands and the Peloponnese. The systematic study of the old, ruined today, settlements of these islands, which still preserve, almost intact, many remnants of their past, will provide us with data and information useful for the research.